

НИКОДИМ МИЛАШ

**ОГЛЕДИ
О ПРАВОСЛАВЉУ**

ИЗБОР И ПРЕДГОВОР
МИКОЊА КНЕЖЕВИЋ

**БЕОГРАД
2024**

© Српска књижевна задруга 2024.

*Министарство културе
Републике Србије*
покровитељ је овог издања

ПРЕДГОВОР

НИКОДИМ МИЛАШ – ИСПОВЈЕДНИК ПРАВОСЛАВНЕ ВЈЕРЕ

*Du kannst dir jeden Feind versöhnen und verbinden,
nur bei dem Neider wirst du niemals Gnade finden.*

Andreas Tscherning

Једна од занимљивијих, литерарно плоднијих и за одбрану православне вјере важнијих личности Српске цркве друге половине 19. вијека несумњиво је Никодим Милаш – професор богословије, полиглота, епископ далматински и утемељивач канонског права у Срба.¹ Повољна околност за реконструкцију његовог живота и рада представља чињеница што нам је, на трагу далматинских свештеника и монаха који су му претходили (попут Кирила Цвјетковића,² Герасима Зелића³ и Спиридона Алексијевића⁴), оставио обимну

---

¹ Уп. Софија Божић, „Далматински епископи и културни развој Срба у Далмацији у 19. и првој половини 20. века”, у: *Културе, речи, религије. Зборник радова. Међународна научна конференција, Београд, 27. и 28. мај 2019*, уреднице Александра Вранеш, Љиљана Марковић, Слађана Митровић, Топола: Библиотека „Радоје Домановић” 2023, 105–118: 109–110.

² *Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за Православље*, приредио Димитрије Руварац, [Београд: Српска краљевска Академија 1898], Српски црквени писци у Далмацији у 19. и 20. в., Књига 2, приредила Љиљана Давидовић, Београд, Шибеник: Истина. Издавачка установа Епархије далматинске 2018.

³ Герасим Зелић, *Живље*, Српски црквени писци у Далмацији у 19. и 20. в., Књига 1, Београд, Шибеник: Истина. Издавачка установа Епархије далматинске 2018.

⁴ Спиридон Алексијевић, *Дела*, приредио Жарко Војновић, Српски црквени писци у Далмацији у 19. и 20. в., Књига 3, Београд, Шибеник: Истина. Издавачка установа Епархије далматинске 2019.

Аутиобиографију.⁵ Турбулентан и искушењима испуњен живот као да је, у тренутку када је улазио у потоњу фазу, изискивао осврт на оно што је минуло, уз додатну рефлексију и (пре) осмишљавање.⁶ „Данас, 4. (17) априла 1905”, пише Милаш, „навршио сам 60 година живота. Тијелом сам слаб, и дуго ми не преостаје живјети. Доживио сам свега и свачега у животу: мало пријатнога, а непријатнога и премнога. Крива је томе моја нарав, јер сам много осјетљив, и јер се за свашто и за најситнију ствар одмах узнемирим и наљутим, и ту љутњу прикривам у себи, па то ми троши живот. А највише ми је те љутње проузроковала завист људи, која ме је почела пратити још од ђачког мог времена, и није престала ни данас”.⁷ У ријечима са почетка Милашевих мемоара, који „по важности свједочења и сазнања бројних историјских догађаја важних за судбину српског народа у приморју” заузимају „једно од водећих мјеста у цјелокупној српској документарно-умјетничкој прози”,⁸ разабера се слутња о скором свршетку живота и пратећа јој свијест о ургентности да се понуди *своја* верзија догађаја који су тај живот одредили. Иако се та слутња показала неоправданом – Милаш је од тренутка када је исписивао ове редове поживио још пуних десет година – она је имала чвршћу мотивациону подлогу: била је условљена потребом да се махом негативна слика која је о њему деценијама стварана у хрватској, аустријској и српској штампи неодложно *иојрави*, и тако потомству осигура нека врста завјештања. Из тог разлога ова аутобиографска исповијест поприма обрису својеврсне *ајолоије*, контрапункта стигми за коју је њен

⁵ Никодим Милаш, *Аутиобиографија. Студије. Чланци*, приредио епископ далматински Фотије, Београд, Шибеник: Истина – Издавачка делатност Епархије далматинске 2005, 13–148.

⁶ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 137.

⁷ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 13, 40.

⁸ Горан Максимовић, „Живот и прича епископа Никодима Милаша”, *Љепопис Српској културној друшћва „Просвјета”* 24 (2020), 305–331: 306.

аутор – усљед своје „осјетљивости” – држао да је у јавној свијести преобладајућа.⁹ Одатле и изразито субјективни тон, горчина и резигнација који избијају из већине њених редова; одатле наглашавање сталних антагонизама и трвења као кључних компоненти живота; одатле и страх да ће успомена на њега бити – „сатрта”. Несаобразан његовом научном дјелу и признањима која је добијао за живота, тај је страх био посве неопродан. Изгледа да болна искуства, нарочито док сводимо свој животни биланс, имају способност да преплаве нашу сазнајну оптику: као брујање бездана из ког смо потекли. Но присуство тог страха засигурно се не може свести на Милашев психолошки профил, пошто му је морала допринијети и свијест о начину на који се српска култура неријетко односила према својим репрезентативним изданцима.

Нема сумње, на стварање стигме око Милашеве личности утицала је и његова географска ситуационост. Наглазећи се „на посљедњој западној граници православнога свијета”,¹⁰ он се, као човјек од дара и прегнућа, од самог почетка налазио у ситуацији сталне *изложености*. Периферија, онда када је рубног карактера, када собом носи граничност ситуације, не доноси човјеку мир анонимности, већ борбе и сукобе: са инима и са својима. Са инима – зато што није њихов и зато што је репрезент другачијег свијета; са својима – управо због те репрезентативности и ванредности. Ванредност увијек подразумијева таленат, усвојену норму и „дистанцу у односу на социјално и културно стање свог народа”,¹¹ што својом парадигматичношћу зазива

---

⁹ Уп. Жарко Војновић, „Никодим Милаш, изнутра”, у: Никодим Милаш, *Аутиобиографија. Окружна њисма*, приредио др Жарко Војновић, Београд, Шибеник: Истина 2020, 10.

¹⁰ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 91.

¹¹ Уп. Зоран Деврња, „Утицај канонске и пастирске делатности епископа далматинског Никодима Милаша на политички и културни положај српског народа у Аустро-Угарској крајем XIX и почетком XX

и узнемирује: поред осталог, и зато што показује просјечност и пасивност околине. А онда као да неумитно ствара подозрење и завист: „Противности, које сам, услијед оне зависти, морао да испитам биле су узрок, да сам доживио многе непријатности. Могло је тога мање бити, *да сам ја блаже нарави и у борби њој усљив*; али сам много поносит, да не кажем горд, *кад знам да имам право*, и нарав ми моја није никада допустила, да се икоме поклоним, или у чему попустим”.¹² Из ове аутодијагнозе, коју је Милаш у потоњој преради своје исповијести имао потребу да додатно нагласи, можемо сагледати његово разумијевање не само спољашњег, него и унутрашњег удеса. „Противност” и пратећа јој нелагодност, које постају трајна ситуација, условљене су бивствовањем-на-граници, али и граничношћу саме „нарави”. *Карактер* је схваћен као *судбина*, као нешто чему човјек не може умаћи ни онда када зна да га управо он успорава и неријетко онемогућава у постизању среће и душевног мира. „Нарав”, тако, постаје нешто амбивалентно: она је човеку најсвојственија, оно што га у бити одређује, а опет је њему истом нешто посве туђе, злодух који неуморно прати свако његово подузеће – понор који не служи животу него га напротив „троши”. Њена несавитљивост, оно што човјеку – онда „када има право” – „*не доушћиа* да се икоме поклони, или у чему попусти”, неумитно води темељном неприхватању: од стране свијета живота у коме се човјек

века”, у: *Бојословље и духовни животи Карловачке митрополије. Година 2. Културолошка и узајамна вјерољипања и узајамни односи Црква и ђолипичких епитропиа ценитралне и јујоисточне Европе од 1690. до 1918. године. Зборник радова са научној скупи, Београд – Нови Сад, 17–18. децембар 2018*, уредник др Владимир Вукашиновић, Београд: Центар за литурџичке студије Монс Хемус, Институт за литурџику и црквену уметност Православног богословског факултета Универзитета у Београду 2019, 35–46: 37.

¹² Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 138. – Курзив је наш.

затекао. Отуда је „нарав” некако по себи „крива”, а „завист” коју изазива више није само психолошка или социјална категорија, већ постаје маркер личности ка којој је управљена. Зато је и сваки човјеков покушај да се уклопи, друштвено интегрише и „задобри своје зависнике” унапријед осуђен на неуспјех: јер, што је усвојена норма јача, а прегалаштво за „народ и цркву” веће, и завист постаје дубља, што онда повратно увећава „мушки протест” човјекове „нарави”. Из тог разлога писац *Аутиобиографије* страхује да ће га „злоба” и завист „пратити и послити смрти”.¹³ И премда Милашева исповијест често пати од изостанка неопходне уравнотежености и дистанце, како у односу на друге, тако и у односу на себе самог, она ипак успијева у свом примарном науму: да сачува један другачији поглед, једну слику о човјеку која за нас не смије бити у свему обавезујућа, али свакако мора постати незаобилазна у перцепцији коју о њему стварамо. Тако *Аутиобиографија* представља трајни ехо борбе са непријатељски настројеном јавношћу, постаје глас одбране, која је изгледа скопчана не само са животом него и са – смрћу. Она је глас управљен покољењима и њиховом суду над животом и дјелима једног човјека.

* * *

Никодим Милаш рођен је у Шибенику 1845. године, од оца Трифуна и мајке Марије, која је по рођењу била Италијанка. Породични бекграунд као да је условио његов потоњи научни и друштвени ангажман: вјера у непатвореност православља била је нешто што га је формирало од најранијег доба. „Прешавши у *сиројо православноу кућу*, моја матер наскоро постане таква православна, да је боља била од многих, које су се у тој вјери родиле, и таква је остала увијек до саме

¹³ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 135.

смрти своје у 84. години живота.”¹⁴ Прва животна ситуација носила је, дакле, *дошлицај култура* и *шемељно ойредјељење*: језик којим је Милаш проговорио био је италијански, али је неприкосновени образац понашања за њега био српски. На италијанском језику Никодим (прије монашења Никола) завршава четвороразредну елементарну школу у францисканском манастиру (1851/1852–1856), а потом, такође у родном граду, и приватну гимназију – сада у окружју доминиканаца (1856–1860). У тим школама, као „први ђак”, стиче и прва признања, па римокатолички бискуп Петар Мопа констатује како је „штета што је овај дјечак православни” (*peccato che questo ragazzo e greco*).¹⁵ Изгледа да похвале имају у себи нешто амбивалентно: као да се испод њих често крије нека „штета”, неко „али” које сјенчи и наткриљује оно због чега су изречене. Но таленат ученика, упркос „узнемирујућој другачијости” његове конфесије, никада није довођен у питање. Када је, усљед чињенице што шибеничка гимназија није била „акредитована”, полагао испит у државној језуитској гимназији у Дубровнику, Никола Милаш је добио не само „атестат” него и препоруку тамошњих професора да одмах крене у шести разред.¹⁶

Првих осам година школовања Милаш, дакле, свршава у окружју римокатоличких свештеника – францисканаца, доминиканаца и језуита. Учење латинског језика дало му је добру основу за изучавање западне теологије, што ће његову потоњу полемику – коју је водио са православног становишта – учинити знатно разложнијом.¹⁷ У том периоду страшно је заволио италијанску књижевност, али о православљу изван породичне куће „није научио

¹⁴ Никодим Милаш, *Ауџобиоџрафија*, 16. – Курзив је наш.

¹⁵ Никодим Милаш, *Ауџобиоџрафија*, 17.

¹⁶ Никодим Милаш, *Ауџобиоџрафија*, 18, 139.

¹⁷ Уп. Никодим Милаш, „Потреба класичног образовања за кандидате богословије”, у: Игнатије Марковић, „Једна заборављена беседа архимандрита Никодима Милаша”, *Саборносї* 2 (2008), 213–240: 239.

ништа”.¹⁸ На препоруку Герасима Петрановића, тадашњег архимандрита и потоњег епископа бококторског – човјека који ће му остати вјерни пријатељ до своје кончине – добија стипендију из „Зелићеве закладе”, како би наставио школовање у задарској гимназији.¹⁹ Положивши „испит зрелости” 1863. године, одлази, уз подршку владике далматинског Стефана Кнежевића, у Карловачку богословију. Сремски Карловци су били мјесто са богатом традицијом, град у коме је српска елита 18. и 19. века стицала знања из националне и европске историје, класичних језика, грчке и римске културе. Па ипак, утисак који је млади ученик стекао био је посве неповољан, поред осталог и зато што испрва није имао аспирације ка изучавању богословских наука: „Ступио сам у Карловачку богословију од пуне невоље, јер нијесам имао куда друго”. У својим сјећањима, која с лакоћом допиру до савременог читаоца, Милаш истиче да Карловци, „тај оглашени српски Сион”, није ни издалека испунио његова очекивања, пошто је „патријаршески двор са патријархом и придворним калуђерима наличио више на двор каквог богатог мађарског спахије са свјетском раскоши и уживањем, него ли на свештено неко средиште: ту је човјек могао наћи све, само не оно што би га могло религијозно хранити и побожно расположити”.²⁰ Знао је млади богослов већ тада „да углед цркве у строгој зависности стоји од угледа, какав ће имати сами службоци њени”.²¹ Но, очекивања се, изгледа, колика год да била, у свако вријеме испостављају као велика: и, као сведочанство успостављеног критеријума, увијек воде неприлагођености и „страности”. Та „страност”

¹⁸ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 18, 139.

¹⁹ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 19–21.

²⁰ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 22.

²¹ Уп. Никодим Милаш, „Потреба класичног образовања за кандидате богословије”, у: Игнатије Марковић, „Једна заборављена беседа архимандрита Никодима Милаша”, *Саборност* 2 (2008), 213–240: 223.

пратила је Милаша и у задарској семинарији и у карловачкој школи. У Задру се, живећи са богословима који су се слабо занимали за науку, „осећао као у туђем свијету”, „помишљајући гдје и с каквим дивљим свијетом мора да живи”, док је у Карловцима, „са својим италијанским образовањем и западном културом”, затекао амбијент „туђинске вароши”, у коме је „пијанчење и ноћно лумповање било главно занимање карловачких богослова”. Изневјерених надања у оно у шта се сваки разборити човјек надати мора – наиме, да на мјесту од вриједности нађе и саме те вриједности – за боравак у задарској семинарији ће записати да му је остао „у најцрњој успомени”, а за Карловце да је у њима „за три године само вегетирао”.²²

По повратку у Шибеник, Милаш се запутио у Беч, гдје уз подршку познатог српског књижевника Божидача Петрановића уписује студије философије. Никада их, међутим, неће окончати: једног „судбоносног дана” сусреће се са руским свештеником Михаилом Рајевским, „славенофилом најјачега кова”, који му препоручује да пође у духовну академију у Русију, како би тамо „усавршио своје богословско знање”. У царску Русију стиже августа 1867. године и заједно са Љубомиром Вујновићем уписује студије теологије на Кијевској духовној академији.²³ Руске духовне академије, међу којима је кијевска имала посебан значај, биле су мјесто на којем су у 18. а нарочито у 19. вијеку образовање стицали водећи српски теолози, укључујући и једног Дионисија Новаковића.²⁴ У Кијеву је Милаш затекао стање потпуно другачије од оног у Карловцима, па ће тај период упамтити

²² Никодим Милаш, *Аутобиографија*, 22–24.

²³ Никодим Милаш, *Аутобиографија*, 27–28, 140–141.

²⁴ За ово види обимну монографију: Владислав Пузовић, *Руски њушени српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд: Институт за теолошка истраживања, Службени гласник 2017. За Милаша в. 243–252.

као најљепши у свом животу. Професори су, како је касније писао, са великом озбиљношћу држали предавања, тако да је тада први пут схватио „богословску науку”, а посебно „црквено право и црквену историју”.²⁵ Студије је окончао са 26 година, да би потом стекао звање магистра теологије и тако завршио своје формално образовање. И премда је планирао да остане у Русији, гдје би радио као професор, очева смрт и „света дужност” да се брине о мајци и двије сестре натјерали су га да се врати у Далмацију.²⁶ Некакво више назначење раставило га је и од намјере да се ожени Софијом, кћерком богатог дрнишког посредника Петра Миловића („Упознам се са овом дјевојком и заволимо се”), остављајући му простор да се „готово без престанка” посвети научном раду и одбрани православне вјере.²⁷

Када се вратио из Русије, Милаш је најприје постављен за суплента богословије у Задру, да би већ наредне, 1872. године, био именован за њеног сталног професора. Годину дана касније примио је и монашки постриг: на Бадњи дан, у манастиру Драговић, у цркви Светог Илије. На Божић 1875. добио је свештеничко достојанство, а за епископа далматинског хиротонисан је 16. септембра 1890. године, три мјесеца након што је на то мјесто именован царским указом.²⁸ По смрти митрополита Србије Инокентија (1905), понуђено му да заузме његову позицију, али руковођење српском црквом Милаш одбија: посве нетипично за моменте када се човјеку понуди позиција моћи и утицаја.²⁹

²⁵ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 30.

²⁶ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 31–32.

²⁷ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 34–35, 38–39, 40.

²⁸ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 71. Уп. Симеон Станковић, „Д-р Никодим Милаш, епископ далматинско-истријски”, *Бојословље. Оріан Православној бојословској факултету V*, 4 (1930), 259–271: 263.

²⁹ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 118–119.

* * *

Друштвени ангажман Никодима Милаша био је окренут прије свега ка организовању живота у епархији далматинској: на просвјетном и на црквеном плану.³⁰ Но он се, карактеристично за интелектуалце његовог профила, ширио изван пастирских оквира и пружао се ка сфери националне и културне политике. У оба случаја фокус је био на односу римокатолика и православних у Далмацији, као и на отклањању сталне пријетње – потпомогнуте ватиканском пропагандом и аустријском империјалном политиком – од унијаћења. Начелне тачке неслагања двију хришћанских деноминација, које је разматрао на теоријском нивоу – као што је, рецимо, питање о исхођењу Светог Духа, што је била главна тема конференције у Бону на којој је учествовао 1875. године³¹ – имале су своје практично исходиште, односно „дивљу интолеранцију римокатоличког свештенства наспрам православних”.³² А то конкретно искуство, са својом религијском идеолошком фасадом, прелило се – са различитим обртима – и на контекст политике. Како је Хабзбуршка монархија у Далмацији спроводила политику фаворизације италијанске популације над већинским словенским

³⁰ Никодим Милаш, *Ауџобиографија*, 74–79, 81–87. В. Војин Калинић, *Дојринос Никодима Милаша културном њрејороду Срба у Далмацији*, Београд, Шибеник: Истина 2009; Горан Максимовић, „Живот и прича епископа Никодима Милаша”, *Љејојис Срјској културној друштва „Просвјејта”* 24 (2020), 316–317.

³¹ Никодим Милаш, *Ауџобиографија*, 42–43. – Главно питање о којем се расправљало било је питање о исхођењу Светог Духа, чему ће Милаш посветити једну важну расправу, занимљиву не само по приступу него и са становишта реконструкције извора које је користио. В. Никодим Милаш, „О исхођењу Духа светог”, у: Никодим Милаш, *Свејш Кирило и Мејодјеје и исјина њравославља*, Задар: Печатња Ив. Водицке 1881, 25–79.

³² Никодим Милаш, *Ауџобиографија*, 40.

становништвом, Срби и Хрвати – суочени са претњом културолошке асимилације и налазећи заједничке интересе – оснивају Народну странку. Тај покрет, чији „анексионистички” програм заговара уједињење Далмације са Хрватском, Милаш подржава још у своје ђачко доба, због чега у више наврата трпи санкције. Међутим, религијска вододјелница убрзо избија на видјело, са последицом да Хрвати недуго након оснивања заједничког покрета започињу кампању којом се Србима оспорава њихова национална и вјерска индивидуалност.³³ Дон Миховил Павлиновић отворено износи тезу да Срби у Хрватској могу бити само „Hrvati istočne crkve”, да је „Hrvat onaj koji živi u hrvatskoj državi”, а „Srb onaj koji živi u Srbiji”.³⁴ Нашавши се у посве неповољном положају – између пријетње од италијанског и хрватског фактора – далматински Срби на иницијативу Љубомира Вујновића, Лазара Томановића и самог Никодима Милаша оснивају самосталну политичку странку. Милашев ангажман постаје предмет оштре критике у задарском *Народном листу*, у ком га Хрвати – упркос чињеници што је њихова политика обиљежена снажним клерикалним вектором – оптужују да ствара „црквено-српску странку”. С друге стране, далматински Срби га, на челу са протојерејем Јованом Сундечићем, окривљују да „подрива српско-хрватску слогу”.³⁵

³³ В. Војин Калинић, „Политичка делатност Никодима Милаша у Далмацији”, у: *Српска теологија данас 2011: Зборник радова шрећеј тогуишеј симиосиона одржаној на Православном бојословском факултеју 27–28. маја 2011*, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Институт за теолошка истраживања ПБФ 2012, 521–541: 523–525.

³⁴ Mihovio Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar: Brzotiskom Narodnoga lista 1877, 173.

³⁵ Уп. Никодим Милаш, *Ауџобиографија*, 46: „Противу ове слоге ја нијесам никада био, него сам устајао противу оних далматинских Хрвата, који су порицали Србима у Далмацији њихову националну индивидуалност”. В. Војин Калинић, „Политичка делатност Никодима

У овој личној епизоди као да је наговијештено читаво наредно стољеће: за разлику од многих српских интелектуалаца, који су, вођени идејом југословенства, наивно вјеровали у плодотворност уједињења, Милаш је, сагледавајући оно што се дешавало у конкретним политичким и вјерским збивањима, убрзо разабрао за Србе неповољне координате хрватске националне и културне политике.³⁶ Одбрану својих идеја и критику „правца великохрватског”, чији је маркер представљала „мржња према српској народности и према православној вјери”,³⁷ износи у више чланака и расправа које је објавио у новосадској *Застави* и цетињском *Гласу Црногорца*. У једном од текстова објављених у *Српском листу* – часопису који ће, као гласило приморских Срба, основати у Задру са Савом Бјелановићем³⁸ – Милаш се, повлачећи (понекад усиљене) паралеле између италијанске и српске културе, на крају окреће „аутономашкој” странци и могућностима остваривања српских националних права преко сарадње са италијанском мањином.³⁹

Милаша у Далмацији”, у: *Српска теологија данас 2011: Зборник радова трећеј годишњеј симпозиона одржаног на Православном богословском факултету 27–28. маја 2011*, приредио Б. Шијаковић, Београд 2012, 521–541: 527.

³⁶ За ово види класичну студију Мила Ломпара, *Дух самопоорицања. Прилој кришци српске културне историје*, Београд: Catena mundi 132023.

³⁷ Уп. Никодим Милаш, *Аутобиографија*, 97.

³⁸ Никодим Милаш, *Аутобиографија*, 46–47.

³⁹ Никодим Милаш, „Српство и италијанство”, *Српски лист* 13–15 (1880). Та сарадња је за свој примарни циљ имала „подржавање словенског покрета помоћу италијанских напредних културних начела”. Па ипак, Милаш отворено упозорава на опасност „италијанизирања” Далмације, која би била једнака њеном „хрватизирању”. Уп. Војин Калинић, „Слика Никодима Милаша о италијанској култури у Далмацији”, у: *Susret kultura. Zbornik radova. Knjiga II*, uredila Ivana Živančević Sekeruš, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet 2013, 1005–1015.

За однос православних и римокатолика у Далмацији од велике је важности било и објављивање папине енциклике (1880), којом се Кирило и Методије сврставају у ред свети-теља, а православни позивају на унију са Римом.⁴⁰ Већина латинских бискупа Далмације, на челу са Штросмајером, објављује посланице у којима позивају вјернике на „Славенско ходочашће у Рим”, али и подвргавају оштрим критикама Православну цркву. На молбу епископа Стевана Кнежевића Милаш саставља одговор, који се штампа уочи Духова те године и разашиле православном свештенству. Обимну полемику која је улиједила Милаш завршава децембра 1881, када објављује књигу *Славенски аџосџоли Кирил и Методије и истина њравославља*, која наилази на општи одијум код Римокатоличке цркве. Тај одијум ће бити поздрављен и од стране појединих православних епископа, који су га искористили како би се – из личних разлога – разрачунали са Милашем.

Напади од „својих” били су нека врста константе у Милашевом животу. Међутим, док су Хрвати, онда када се „повукао са политичког поља”, заборавили полемику коју је водио са њима, далматински Срби, „који се нијесу могли ослободити старога пријатељства са хрватским политичким вођама” и које је он „јавно осуђивао за њихов слаби српски патриотизам” и „полутанство у народним осјећањима”, нијесу направили такав пропуст.⁴¹ Године 1881. за сарајевског митрополита изабран је Сава Косановић, а Милаш му предлаже да се јерархија босанско-херцеговачка придружи српској православној јерархији у монархији – у првом реду Карловачкој митрополији – како би се јаче одупрла

⁴⁰ Уп. Никодим Милаш, „Потреба класичног образовања за кандидате богословије”, у: Игнатије Марковић, „Једна заборављена беседа архимандрита Никодима Милаша”, *Саборности* 2 (2008), 237.

⁴¹ Никодим Милаш, *Ауџиобиоџрафија*, 49–50, 138.

ширењу римокатолицизма и негативном утицају фанариота. Косановић штавише позива Милаша да заузме једну од епископских позиција у Босни, што овај децидирано одбија, уз образложење да је „одвише млад за владику” те да га „не воли аустријска влада нити би га предложила икада за владику у окупираним земљама”.⁴² Међутим, своју идеју о сједињењу босанско-херцеговачке са карловачком јерархијом Милаш није напустио, теоријски је уобличивши у засебној књизи.⁴³ Свега недјељу дана након објављивања та књига је нападнута из првенствено политичке визуре: либералне српске новине узеле су је као пледоаје за „анексију Босне и Херцеговине аустријској монархији”. Милашево увјерење „да ће на посљетку српско-православна црквена свијест надвладати над политичким рачунима” испоставило се као наивно, будући да се суочио са болном чињеницом политичке контекстуализације, у оквиру које „црква и њена јерархија морају радити само онако, како политички интереси захтијевају, па макар она од тога и страдала”.⁴⁴

Стигму аустрофилства убрзо је запратила и стигма склоности ка унији са Римокатоличком црквом: упркос чињеници што је Милаш имао подозрив, на махове ригидан став чак и према Србима католицима, снажно истрајавачући у поистовјећивању српства са православљем.⁴⁵ Када је на позив министра просвете Србије Милана Кујунџића дошао у Београд и изабран за ректора богословије (1886), Милаш се нашао у жрвњу политичког сукоба напредњачке

⁴² Никодим Милаш, *Аутобиографија*, 53–54.

⁴³ Никодим Милаш, *Канонско начело православне цркве при разрешивању црквених обласати. К њихвању о јерархијском положењу Сарајевске митрополије*, Задар 1884.

⁴⁴ Никодим Милаш, *Аутобиографија*, 54–55.

⁴⁵ В. Радош Љушић, „Српство двоверних далматинских Срба (на примеру Марка Мурата и Никодима Милаша”, *Анали Правног факултета у Београду* LX, 2 (2012), 26–55: 45–51.

и либералне партије, које су предводили Илија Гарашанин и Јован Ристић. Будући да је напредњаке пратила оптужба за аустрофилство, Кујунџићев позив Милашу у београдској штампи био је тумачен управо у том правцу.⁴⁶ Иако у формалном смислу парадоксална, друштвена превирања имају своју унутрашњу логику: међусобно непомирљиве оптужбе да у исто вријеме „подрива српско-хрватску слогу” и да жели да „поунијати Србију” сјединиле су своју међусобну недоследност у кохеренцију оспоравања човјека који – како то обично бива – није био крив ни за једно ни за друго. И изгледа да једина утјеха коју човјек у таквој констелацији може наћи јесте оно што је названо „иронијом историје”: иста краљица Наталија, која је приликом једне кратке аудијенције 18. децембра 1886. године Милаша опоменула на то да је Србија „строго православна земља” те да у њој нема мјеста ни за „унију” ни за „агенте римске пропаганде”, убрзо ће промијенити вјеру. „И таквом се бранитељком православља тада истакла преда мном она иста краљица Наталија, која ће неколико година послије сама апостазирати од православља, полатинити се, и, како кажу, постати римокатоличком монахињом”.⁴⁷

Сличној оптужби у истом престоном Београду Милаш је био изложен и када је изговорио своју знамениту светосавску бесједу, у којој је нагласио „потребу класичног образовања за кандидате богословије”.⁴⁸ Свјестан важности образовања за одгој и школовање свештеничког

---

⁴⁶ Драгослав Опсеница, „Епископ Никодим Милаш између Далмације и Србије”, *Прилози за књижевност, језик, уметност и фолклор* 79 (2013), 179–195.

⁴⁷ Никодим Милаш, *Аутобиографија*, 65–66.

⁴⁸ Никодим Милаш, „Потреба класичног образовања за кандидате богословије”, *Хришћански весник* IX, 3 (1887), 161–183. Уп. Игнатије Марковић, „Једна заборављена беседа архимандрита Никодима Милаша”, *Саборност* 2 (2008), 213–240.

кадра,⁴⁹ Милаш је – на трагу старохришћанских класициста, у првом реду Григорија Назијанзина и Василија Великог – подвукао значај антике за хришћанску вјеру,⁵⁰ што је, међутим, било протумачено као утирање пута „унији са

⁴⁹ Уп. писмо које Милаш шаље проти Јовану Вучковићу 1887. године: „Мој светосавски говор ваљда ћете ових дана читати. Тема говора пала је многима тешко, али шта знам ја радити? Ваљда се нијесам примио овдје службе, да пузим за другима у богословији и да кујем у звијезде стару глупост? Кога врага може човјек да ради са оваким свијетом у богословији, кад нико не зна ријечи латински; не знају, осим рускога, никакав ни нови језик, па и то знање рускога језика употребљују на политичке новине вајни богослови, а бар да га употребе на читање духовних часописа! [...] Све је одано политици и највулгарнијим средствима, да стеку новаца. Па с таким свијетом да још употребљујем благе начине? Најпослије нека њих ђаво носи, али не ћу при мени живу и здраву, да будући свештеници буду глупи, – те сам зато и изабрао ону тему за говор, да знаду сви шта хоћу и шта мислим са новом богословијом. Ужасно су се заплашили многи, јер за сигурно држе, да не ће моћи бити професори у реорганизираној богословији, пошто ће ђаци знати више од њих, – али шта би им ја? Ја хоћу да досадашњој глупости ставим крај, и да се отпочне нова ера за овдашње свештенство. За то сам се примио службе, и у томе ја данас налазим главну цијељ мога живота. Успјем ли, то јест, буду ли ме пустили да слободно својој цијељи ступам, добро је, не ће ли, моја штета опет не ће бити, него нека себе коре, ако буде свијет као досада показивао прстом на глупост поповску у краљевини” (Драгослав Опсеница, „Епископ Никодим Милаш између Далмације и Србије”, *Прилози за књижевност, језик, уметност и фолклор* 79 [2013], 179–195: 184).

⁵⁰ Уп. Никодим Милаш, „Потреба класичног образовања за кандидате богословије”, у: Игнатије Марковић, „Једна заборављена беседа архимандрита Никодима Милаша”, *Саборност* 2 (2008), 229–230, 233–235. За ово види инструктивну студију: Ненад Ристовић, „Теоријски заговорници класичног образовања у Српској Православној Цркви: Дионисије Новаковић и Никодим Милаш”, у: *Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве. Зборник радова са Међународној научној скупи Београд, 10–14. децембар 2018. године. II. Пушчеви српској бојословља. Српска Православна Црква у српској и европској култури*, Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду 2020, 413–424.

Римом”.⁵¹ Резигниран, Милаш је тада одлучио „да се ослободи оног осинака” и да се врати у Далмацију: „Чим се свршила школска година, одмах оставим Биоград, завјетовавши се да никада нећу прећи границу Србије и ступити ногом у ону краљевину. Бог јој дао сваку срећу, али далеко од мене!”.⁵² Ни у тренуцима одбачености и озлојеђености учени епископ није упадао у самопорицање: његова оданост роду и српској ствари остаће константом његове личности, чак и под највећим притисцима од оних које је доживљавао као своје. Али компромисе неће правити: септембра 1888. године одбија понуду Владана Ђорђевића, тадашњег министра просвете и црквених послова у Србији, да дође у Београд и установи катедру „канонског права” на Великој школи, као и понуду темишварског епископа Георгија Бранковића да дође у Сремске Карловце за ректора богословије.⁵³

Након дводеценијског рада на епископској катедри, испуњеног прегалаштвом на устројавању црквеног живота и многим интригама и сплеткама, Никодим Милаш је поднио оставку 1911. године. Кап у препуној чаши представљала је афера око новца чији је виновник био несуђени и трагични епископ которски Доситеј Јовић. Закупљен својим пастирским радом, неуморно дјелајући у правцу очувања вјере и српске националне самосвијести, бавећи се „науком до самозаборава”, Милаш очито није имао ни времена ни воље да контролише задужбинске новчане фондове којима је управљала задарска Конзисторија.⁵⁴ Тренутак оставке био је и тренутак крајње резигнације: „Одахнуо сам, кад сам

⁵¹ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 66.

⁵² Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 67.

⁵³ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 68–69.

⁵⁴ Жарко Војновић, „Никодим Милаш, изнутра”, у: Никодим Милаш, *Аутиобиографија*. *Окружна њисма*, приредио др Ж. Војновић, Београд, Шибеник 2020, 8.

видио да нијесам више далматински владика, и да немам више посла са онаквим бескарактерним свијетом, какви су у већини православни сјеверодалматински Срби. За њих је био Милаш 1881. стуб православља и бранилац цркве и народа на Приморју; 1886. био им је одметник од православне цркве и српске народности, 1901. опет понос далматинске цркве, а 1911. прости дефрандант! А да сам остао епископ, Бог зна, каква би се нова еволуција јавила у мозговима оних људи!”⁵⁵

Ова јетка рекапитулација слике која је о њему стварана деценијама била је знак јасне свијести да труд и прегалаштво не наилазе нужно – макар за земаљског живота – на одзив и *признање*. И премда се ни овдје не може заобићи изразито субјективни тон, тешко да се такав један став може свести на „грђење сопственог народа и пастве”.⁵⁶ Прије се ради о констатацији непринципијелног карактера јавности и елите, о дистанци у односу на постојеће културолошко и политичко стање свог народа. Та дистанца је незаобилазна тамо гдје је ријеч о људима ванредног дара: управо као свједочанство те ванредности, далеко од сваког уклапања у постојећи систем и обично му пратећи популизам. То је видљиво из дијагнозе општег стања српске културе, коју Милаш даје онда када му се понудила прилика да нешто – у практичној сфери дјеловања – промијени: „Да преглупо иде код нас *све*, ваљда не треба да Вам казујем. Руши се све, и руши се стрмоглавце, – а тако и мора бити... У осталом док уличне параде још важе и могу да сакрију унутрашњи трулеж – добро је; али то ће трајати мало још. Народ долази к свијести, а долази и – влада.

⁵⁵ Никодим Милаш, *Аутобиографија*, 131–132.

⁵⁶ Р. Љушић, „Српство двоверних далматинских Срба (на примјеру Марка Мурага и Никодима Милаша”, *Анали Правног факултета у Београду* LX, 2 (2012), 48.

На званични позив у Србију ја сам *saga* дао негативан одговор, али не стоји, да ја не могу, ако хоћу, сутра поћи. Полазити у осталом нећу, док се све не разруши, па или да ја дижем на ново, – или да се наслађујем из далека, шта су знали учинити демагоги, уличарски парадери!”⁵⁷ – На козметичке мјере и улогу декорације *унушар лошеї сисџе-ма* Милаш, дакле, није пристајао: интелектуалац његовог профила морао је знати да таква улога има погубан учинак на оног ко је преузме, да мора скончати у самопорицању и „унутрашњој трулежи”.

Након оставке, Милаш се пензионисао и повукао у Дубровник.⁵⁸ Можда је најбољу констатацију о његовом присилном пензионисању оставио др Симеон Станковић, пишући поводом петнаест година од епископовог упокојења: „Због тога, што је блаженопочивши епископ Никодим Милаш био кроз дуги низ година, како се каже, трн у оку римској курији, а и због његовог са наше српске стране похвално цењеног националног рада, аустријска власт је једва чекала згуду да га пензионише”.⁵⁹ Јула 1914. године, док је боравио у лечилишту у Штајерској, аустријске власти су му направиле преметачину у стану и заплијениле драгоцену преписку, бројне рукописе и документацију, која му никада није враћена.⁶⁰ Међу тим списима налазио се и готов рукопис књиге *Црква и држава у Аустроугарској*. Но упркос томе, посљедње године свог живота Милаш је искористио

⁵⁷ Никодим Милаш, „Писмо Јовану Вучковићу, Задар, 7/19 септ. 1886”, у: Драгослав Опсеница, „Епископ Никодим Милаш између Далмације и Србије”, *Прилози за књижевност, језик, уметност и фолклор* 79 (2013), 179–195: 180–181.

⁵⁸ Никодим Милаш, *Ауџиобиоџрафија*, 135.

⁵⁹ С. Станковић, „Д-р Никодим Милаш, епископ далматинско-истријски”, *Бојословље. Орган Православној бојословској факултетеиа* V, 4 (1930), 264.

⁶⁰ Никодим Милаш, *Ауџиобиоџрафија*, 128, 136–137.

да допуни своје обимно научно дело – све до упокојења на Велики петак, 2. априла 1915. године. Сахрањен је у Дубровнику у приватној гробници, да би његови посмртни остаци били пренесени у Шибеник 4. октобра 1930, гдје и данас почивају.⁶¹

* * *

Научно дјело епископа Никодима Милаша обимно је и разноврсно: „писао је много и радо, од свршетка формалног школовања у кијевској Духовној академији, па све до самог конца живота, и по томе до данас остаје међу најважнијим ствараоцима у оквиру историје српске теологије”.⁶² То дјело, превођено на више страних језика, обухвата огледе из догматике, историје Цркве, црквеног права и црквених канона, односа православне Цркве са римокатолицизмом и протестантизмом, питања могућности уније, монаштва, статуса апостолске браће Кирила и Методија, историје православне цркве у Далмацији, итд. У својим текстовима Милаш се показује као велики ерудита, који познаје изворе хришћанске теологије. Познавање класичних језика, у првом реду старогрчког и латинског, омогућило му је да своје ставове утемељи на предањским и светоотачким постулатима. У полемици са латинским богословљем често се – побијајући тезе својих савременика из римокатоличких редова – позива на западне свете оце, доказујући преко њих ставове првобитне, нераздјијелене Цркве. Изворима је, као врстан историчар,

---

⁶¹ С. Станковић, „Д-р Никодим Милаш, епископ далматинско-истријски”, *Бојословље. Орјан Православної бојословскої факултетиша* V, 4 (1930), 259–261.

⁶² Ж. Војновић, „Никодим Милаш, изнутра”, у: Никодим Милаш, *Аутобиографија. Окружна писма*, приредио др Жарко Војновић, Београд, Шибеник 2020, 5.

приступао највећма критички, на трагу свог професора и узора Илариона Руварца.⁶³ Штавише, доводио је у питање не само тезе савремених теолога, него и поједине тезе Светих Отаца: онда када су оне биле утемељене на историјски непровјереним документима. И премда је највећи допринос дао у домену тумачења канона и црквеног права, Милаш је – што није довољно освијетљено у нашој науци – био и изузетан познавалац догматике: нарочито када је ријеч о темама из тријадологије и учења о исхођењу Светог Духа. Но сва његова научна бављења била су – и то је посебно важно нагласити – условљена конкретним црквеним потребама, стањем српског народа у Далмацији, актуелним питањима и захтјевима времена. Јер, чак ни у својим највишим научним узлетима Никодим Милаш није заборављао своју пастирску и националну мисију: бригу за сопствени народ, његов идентитет и наслеђе. Објављивање коментарисаног издања *Савинске крмчије*, приликом којег је велику помоћ имао од руског професора Павлова,⁶⁴ био је само један од начина да се национално благо сачува од заборава. И премда неке Милашеве тезе, будући вођене недовољном избалансираношћу или пак апологетским и конфесионалним бригама,⁶⁵ засигурно нијесу издржале провјеру времена, његов научни рад остаје до данас – у

⁶³ Уп. Марко Јачов, „Предговор”, у: Никодим Милаш, *Аутиобиографија. Ситудије. Чланци*, приредио епископ далматински Фотије, Београд, Шибеник 2005, 11.

⁶⁴ Никодим Милаш, *Аутиобиографија*, 57–58.

⁶⁵ Уп. Владислав Пузовић, „Путеви српске црквеноисторијске науке: српски богослови као истраживачи Српске Цркве”, у: *Осам векова аутиокефалије Српске Православне Цркве. Зборник радова са Међународној научној скупи Београд, 10–14. децембар 2018. године. II. Пушеви српској бојословља. Српска Православна Црква у српској и евројској култури*, Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду 2020, 95–120: 102.

неким сегментима – мјеродаван за свако даље научно истраживање.⁶⁶

Текстови сабрани у овој књизи представљају само један исјечак из богате литерарне заоставштине Никодима Милаша. Плански су одабрани као нека врста показатеља основних тема којима се далматински епископ заокупљао, будући да су репрезентативни за његов метод, приступ и ангажман. Њихов одабир за основну накану има да савременог читаоца заинтересује за дјело значајног српског теолога, који је далеко превазилазио оквире своје „струке”: јер, оно може бити занимљиво не само историчарима Цркве и теолозима, већ и правницима, као и историчарима српске културе и књижевности.

Μικοῦνα Κνεζεβιῒ

---

⁶⁶ Уп. Αλέξιος Παναγόπουλος, «Η πολιτιστική κληρονομία του ἔργου των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου μέσα από τα ἔργα του Νικοδήμου Μίλας, ἐπισκόπου Δαλματίας», у: *Κύριλλος και Μεθόδιος. Παρακαταθήκες πολιτισμοῦ. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου «Η πολιτισμική κληρονομία του ἔργου των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου ως παράγοντας ἐνότητος με τους λαούς Ν. Α. Ευρώπης»*, Αμύνταιο 21–22 Μαῖου 2010, ἐπιμέλεια Κωνσταντίνος Γ. Νιχωρίτης, Αμύνταιο: Επίκεντρο 2021, 183–202: 184.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

<i>Микоња Кнежевић</i> : Никодим Милаш – исповједник православне вјере	VII
--	-----

ОГЛЕДИ О ПРАВОСЛАВЉУ

ПРАВОСЛАВЉЕ И РИМОКАТОЛИЦИЗАМ: ИСКУШЕЊА УНИЈЕ

О исхођењу Светога духа	5
О папи: православно гледиште о примату епископа Рима	39
Кирил и Методије и римски папе	111
Православна Далмација (1075–1420)	177

ЦРКВЕНИ КАНОНИ И ЦРКВЕНО ПРАВО

О правилима Православне цркве	247
Опћи основи црквенога права	299
Опћи основи црквеног устројства	329
Црква и држава	357

ЦРКВА И ОБРАЗОВАЊЕ

Потреба класичног образовања за кандидате Богословије 397

Белешка о издању 423